

ohrabrena nekreativnost

(razgovor sa ratkom božovićem)

intervju

● Kad govorimo o nekreativnoj situaciji kao obliku zavisnosti, nameću se i pitanja o aktivizmu i angažovanosti. Izgleda da je pojam angažovanosti doživio mnogolike transformacije, ali i da se poprilično istrošio. Da li bi ga trebalo konačno rehabilitovati?

– Pojam angažovanosti, kompromitovan u prošlosti, teško je danas osloboditi i nataloženih predrasuda i značenjske ograničenosti. I, zato, ako pokušamo da ga »rehabilitujemo«, što i nije neophodno, ako želimo da izbegnemo njegovu naopaku upotrebu, moraćemo se suočiti sa društveno-istorijskim kontinuitetom i diskontinuitetom. Trebalo bi se suočiti sa suštinom promena, s revolucionarnošću društvenih tendencija koje streme ka budućnosti kao istorijskoj realnosti i ljudskoj mogućnosti. Opseg identifikovanja ovog pojma očito ne bi više trebalo vezivati za neposredno pragmatske, efemerno – aktuelne događaje i parcijalne interese – ne bi ga više trebalo vezivati za duh ideološke dirigovanosti i apologiju trenutne političke nužnosti. Ne bi ga, takođe, trebalo osloboditi ni njegovih neumitnih »negativiteta«. Potpuno je jasno da je pojam angažovanosti bio zatrpan rdavim pretpostavkama i mutnim ideolojskim razlozima. Zato bi pitanje njegovog rehabilitovanja

»Uopšte, beskonfliktni način života je dan je od tipičnih oblika pasivne egzistencije. Ovaj način ponašanja, naročito ako se nametne kao dominantan, optužuje za nedemokratskičnost, pa čak i onda kada nije prisutna drastična represija. Apsolutna saglasnost, baš kao i apsolutni red, protive se prirodi čovekovog individualiteta. Suština ovog načina ponašanja, i pored prividne saglasnosti pojedinačne i društvene volje, temelji se na zbiljskoj nesaglasnosti između individualne egzistencije i društvenog života. U atmosferi u kojoj nema zdravog sukobljavanja, gde nema traženja načina za celovitije ljudsko sretanje, sporazumevanje – nema izgleda da se prevaziđe umrtvljujuća pasivnost postojećeg, niti da se preoblikuje ono što je u društvenom životu postalo štatično i smetnje razvitku. Nekritičko prihvatanje postojećih i preovlađujućih vrednosti, a često i lažnih potreba, upućuje na dobro poznate stramputice ravnođuša.«

moralo da se dovede u vezu s pitanjem istinskog mišljenja i življenja. Kad se vraćamo sudbini angažmana, moramo znati da sve to više nije kao što je nekad bilo i niko više nije kao što je nekad bio. Mogućnosti oblikovanja slobodne istorijske prakse i slobodne individualne egzistencije ostaju zagubljene u neposrednom aktuelnom zbivanju koje je daleko od smislene budućnosti. A zna se da je nemoguće nejasne puteve čovekovog samoosvešćivanja pratiti jasnim pojmovima. Ovde nije problem u imenovanju društvene i ljudske stvarnosti, nego u karakteru i istorijskoj otvorenosti te stvarnosti za budućnost.

● U neposrednoj vezi sa prirodom angažmana je, i pitanje karaktera političke akcije kao kreativne ili nekreativne mogućnosti. Kada se politička akcija pojavljuje kao nekreativna situacija?

– Politička akcija naći će se u području nekreativne situacije kada nema adekvatnog dodira sa realnom praksom i sa realnom budućnošću, kada joj je realnost kao mogućnost i kao istorijska ot-

vorenost daleka. Politička akcija se često zna »zaglaviti« u papiromani i odlukama. Papiromani se tada bore s papiromanima, jer realnost je stihija – vatra. Ishod se zna. A zna se zašto dolazi do slabljenja političke akcije i do usahnuća intenziteta političkog aktivizma. Kada se politička akcija ne bavi ontologijom društvenog bitka, i kada se bavi ontologijom ne bitnog, kada ostaje u polju ideolojskih privida, onda ona zaobilazi revolucionarne tokove društvenog zbivanja i istorijske zadaće. Da uprostim: kad se u političkom životu diže prašina oko ničega, onda je sigurno da se izbegava suočavanje s onim što je bitno. U političkoj zbilji, u empirijskoj ravni političkog života, političke akcije nema kao kreativne mogućnosti bez odgovornosti za njeno sprovođenje, ali i za njeno nesprovođenje. Dakle, nema akcije tamo gde je zamrlo osećanje za odgovornost i gde je nestao smisao za odgovornost. Kada je svako odgovoran – kakvog li apsurdna – niko više nije odgovoran. Tu je kraj odgovornosti. Ako se politička akcija posmatra u kontekstu nekreativne situacije, onda ne možemo da se ne suočimo s tendencijama i praksom monopola nad političkom akcijom, s političkom akcijom odozgo i njenom dominacijom nad političkom akcijom odozdo s kontrolom i blokiranjem političke akcije odozdo. A to koliko će ona biti prisutna kao kreativna mogućnost, zavisi ponajviše od demokratizacije političkog života i slobodne javnosti.

● Kako da društvena akcija postane kolektivno delo, kako izbeći protivrečja između individualnih težnji i opštedruštvene akcije?

– Ovome bih dodao još jedno pitanje: Kako obezbediti da se individualna različitost ne obezličiti i ne utopi u kolektivni čin? Naš filozof Danko Grlić isticao je da je kreacija »delo ličnosti«, a ne »kolektivno delo«. Politička akcija ima više društveni smisao samo ako postane istorijska i kreativna mogućnost, ako se ostvari bez fetišizovanja opšte volje i opšteg interesa. Polazeći ne samo od društvenog nego i od antropološkog momenta, ona ne bi smela da poništi ono što je individualna razlika i individualno mišljenje, što je prekorachenje u odnosu na očekivani model ponašanja. Tolerancija je predušlov za adekvatan susret individualnog mišljenja i kolektivne volje. Ako bismo se upustili u razotkrivanje smisla i suštine kolektivnog, ne bismo mogli umaći onoj vrsti iskustva koje više liči na lakrdiju i kaos nego na svesno usmeravanje istorije. U takvom, haosom determinisanom, kolektivitetu ne biti suštinski skrhan, čovek i postati biće koje ne pristaje – gotovo da nije moguće. U svom delu »Neprijatelj naroda«, to je dobro shvatio Henrik Ibsen, kada je napisao«

Najsnažniji čovek na svijetu je onaj tko stoji posve sam«.

Takav čovek i kad bi postojao, teško bi pomogao luckaste hirove istorije, a još manje »kolektivno ludilo«. Ali, tu smo već pred pitanjem odnosa individualne svesti prema istorijskoj tendenciji i istorijskom zbivanju. Tu je i neizbežna upitnost o čovekovom istinskom samorazumevanju i njegovom razumevanju objektivnog sveta. Bez toga nema ništa od traganja za vlastitim identitetom i identitetom sveta.

● A koji su atributi svake ljudske akcije kao kreativne mogućnosti?

– Pre svega sloboda, kao stalni i nerešivi problem. U neutešnoj težnji za slobodom, i ne shvatamo da, kada bismo zagospodarili njome, to ne bi bila ona i onakva sloboda za kojom smo uporno tragali. Ona je uvek neulovljiva, a znamo da bi ona trebalo da postane čovekov zavičaj. I ako za njom ne bismo tragali, i ako joj je bismo bili na tragu – propali bismo, bezizgledno bismo propali. O slobodi se mnogo govori, a ne zna se mnogo. Ne zna se da li je za nju pogubniji represivni duh društva, ili čovekova unutrašnja represija, njegova autocenzura. Odnos prema slobodi grafički je izraz koliko je neko društvo humano i kakva mu je budućnost. Najrealnija je ona sloboda koja je osvojena i koja nije ničija privilegija. Prisustvo slobode nije moguće simulirati, jer ako je nema – to je vidljivo. A ima je tamo gde dobije obličje čovekovog neregovanog izbora i njegove neukrotive volje. Ima je ako se u njoj

ožive čovekove strasti i njegov duh, ako se utemelje mogućnosti – kako bi ti čovek. Kad oživi sve što je čovek i sa svojim razumom i sa svojim vrlinama, a izgleda i sa onim što je nespojivo i s razumom i s vrlinom.

Da bismo dospeli do akcije kao kreativne mogućnosti nezaobilazna je svest, njena razložnost i ponoća. Bez svesti, i čovekova akcija i njegov svet začas bi se pretvorili u krhotine ništavila. Svest bez utemeljenja u realnosti pretvorila bi ljude u lutke sudbine, a njihova nastojanja u bspomoći »unutrašnji vapaj«. Bez svesti ne bi se moglo biti ni u potrazi za novim putevima a još manje razumeti šta se to dešava sa čovekom i svetom. I, da ne zaboravimo ono što se ne bi smelo zaboraviti – transcendenciju. Ako nema prestupa i prekršaja u odnosu na postojeće, postoji opasnost od kretanja u zatvorenom krugu i opstajanja u već osvojenoj stvarnosti. Prekoračenje, naročito sa pozicija revolucije i vrednosti, iskazuje se kao istinsko traganje za čovekovom ontološkom suštinom. Prema tome, kreativna akcija bila bi usmerena protiv svih oblika neslobode i zavisnosti. Zato bi ona i bila protiv dogmatizma, nacionalizma, tradicionalizma, konzervativizma, pragmatizma i protiv svega što unižava ljudske vrednosti i potrebe, što uništava ljudsko dostojanstvo. I protiv svega što je neslobodan život i neslobodan čovek.

● *Da, ipak, proširimo razmišljanja o nekreativnoj situaciji na prostore celovite čovekove egzistencije. Kako se u toj celovitoj egzistenciji čoveka nekreativna situacija pokazuje kao redukcija njegovih mogućnosti i kao plodno tlo za umnožene i teško savladive zavisnosti?*

– Upravo to je i razlog što sam i pokušao da – u duhu individualno-psihološkog modela niskog modela kreativnosti koji je obelodanio Aleksandar Rid Martin – naznačim nekoliko načina ponašanja, koji, posredstvom društvenih pritisaka, oskudne duhovne atmosfere i osiromašene egzistencije, prouzrokuju mnogolike čovekove zavisnosti i dekadentni stil života. Meni se učinilo da je najrasprostranjeniji nametnuti način ponašanja.

● *Kako se ispoljava taj način ponašanja?*

– Kao obezlično prilagođavanje »empirijskog čoveka« svakodnevi. Ovaj način ponašanja realizuje se pod tutorstvom obavezne i očekivane egzistencije, pod okriljem unapred utvrđene granice, uz prisustvo društvenog moranja i dirigovanih društvenih mehanizama. U takvim životnim okolnostima čovek se oseća neutemeljenim i izgubljenim u svom neslobodnom svakodnevlju. Štaviše, on sebe sve više doživljava kao stranca izgubljenog u objektivnom sivilu nametnutih i otuđenih društvenih obrazaca. Zato će on i kada pokuša da se ostvari u izolaciji od društva, lišen aktivnog života i stvaralačkog napora, od kraja dovesti u pitanje svoju duhovnu celovitost i psihofizičku ravnotežu. Poznato je da čovek kao društveno biće ne može da ostvari svoju ljudsku celovitost u potpunoj izolaciji od društva, a i njegovo uklapanje u društvo nije rešilo zagonetku stvarne prisutnosti u njemu.

Nije slučajno zapaženo da čovek svoje »objektivne obaveze«, kao objektivno moranje koje mu društvo nameće, upotpunjuje »subjektivnim obavezama« kao subjektivnim moranjem, tipičnom reakcijom zavisna i neslobodna čoveka. Stalno traženje autoriteta, koji će istovremeno i voditi i zavoditi, pristajanje na rutinski život i opštu ravnodušnost, tiranija stvorenog moranja kao »unutrašnje prinude«, ne osiromašuje samo čovekovu kreativnost, nego ozbiljno ugrožava čovekovo osećanje slobode. Tako su se spoljašnja i unutrašnja čovekova stvarnost našle u potpunom saglasju u pokoravanju u poništavanju stvaralačkih mogućnosti. No, bez potrebe prekoračenja nametnutog načina ponašanja, bez skidanja maske s duha bezličnosti, bez napuštanja sveprisutnog moranja – nema ništa od ostvarivanja slobodnog i autentičnog življenja.

● *Znači li to da su nekreativni načini ponašanja jednako uslovljeni i društveno-istorijskom praksom i antropološkim pretpostavkama?*

– Na nekreativni način ponašanja svakako utiče i društveno-istorijska zbilja i struktura čovekove ličnosti. Nisam siguran da bi nečemu trebalo dati prioritet i a priori smatrati odlučujućom determinantom. Teskobna i nekreativna egzistencija svakog pojedinca i celih društvenih grupa uvek su priče za sebe, uvek drugačije i sa novim iskustvom represije.

● *Šta se dešava sa čovekom stavljenim u uslovni način ponašanja?*

– Uslovni način ponašanja, isto tako, ostaje u zamkama društvene organizovanosti i uvek prisutne normativnosti. Vladajući nazoni, sa »zajedničkim predodžbama«, nastali u skrivenim i tamnim prostorima diferencijacije klasnog društva, postaju sredstvo za oblikovanje one svesti koja pristaje na stalno potčinjavanje i kontrolisanu egzistenciju. Svakidašnjica pojedinca, pa i društvene grupe, odvija se po unapred utvrđenom poretku i po društveno prihvaćenoj vrednosnoj orijentaciji. Preovlađujuću koncepciju vrednosti prati »društveno-motivacioni ciklus« u kojem se, kao što je zapaženo, uzročno-posledično smenjuju nagrada i kazna. Nagrada sleduje onima koji ga kvare. Dokolica, kao prostor čovekovog samopotvrđivanja i samoizbora, dobija se kao nagrada za do-

bro obavljenu radno-proizvodnu aktivnost, za poslušnost u svim oblicima društvene organizovanosti. Ali, ni tada nije isključeno čovekovo mutno osećanje krivice, što nije daleko od društvenih pritisaka koje, je za trenutak, prividno napustio. U orijentaciji po kojoj bi društveno potrebnom radu trebalo dati najbolje i najkreativnije vlastite snage, svako skretanje ka individualnoj samopotvrđivanju može da se doživi kao greh koji, kao senka, prati samokažnjavanje. Polazeći od principa reda i poretka, društvena organizovanost često uvažava nužnost zatečenog i postojećeg s dogmatskom opsesivnošću i hladnom racionalnošću. Tako se dolazi do specifičnog oblika zatvaranja društvene egzistencije, koja svojom autoritarnošću brani status quo i svoju prividnu sigurnost. Kruta logika dominacije i podređivanja, van slobode i spontanosti, ozbiljno optužuje pedagoške recepture, gotovo i mrtve obrasce škole. U toj školi nametnula se ideja o potrebi da se decom kruto diriguje, da se gospodari njihovim emocionalnim životom, njihovim aspiracijama i skrivenim željama. Stavljeni u oskudnu i shematičnu praksu »fabrikovanja«, stešnjeni kao između čekića i nakovnja nagradom i kaznom, vaspitanici su dobro osećali neslobodu i krajnosti takvog uticaja. Zato se i dešava ono što je najgore – oblikuje se aktivna dvoličnost, jer deca osećaju da takva spoljna dirigovanost pogada njihov svet kojim se ne priznaju identitet, dostojanstvo i posebne vrednosti. Očito, i ovde nastaju problemi zbog egzistencijalnog dualizma između društveno uslovljenog ponašanja i samoizražavanja. U svakom slučaju, razdvajanje ljudskih sposobnosti ostaje van autentične ekspresije pojedinca. Uslovni način ponašanja aktivno oblikuje dvostrukost čovekove egzistencije tako što od njega traži da bude i to što nije, samo da bi bio saglasan s vladajućim kulturnim i ideološkim obrascima. I, doista, čovek na to i pristaje jer bi ga svako protivljenje i svaka razlika dovela u situaciju da bude odba-

»Opsesivni i isključivi konflikt sanja o beskonfliktnosti. Zato što hoće svoju mogućnost kao jedinu. Verujem da je najsporniji konflikt upravo onaj koji teži apsolutnoj beskonfliktnosti. Biti protiv ustaljenog represivnog poretka jedno je, a potpuno je drugo vršiti destruktivnu negaciju svega postojećeg, poricati sve bez ostatka, a ne davati »anticipativno Kuda« i davati smislenu alternativu. Ako se žar konflikta pojavljuje isključivo kao oblik suprotstavljanja, kao uludo rasuta energija, kao izvor uništenja i samouništenja, on onda suštinski oporiče svoj smisao i pretvara se u nekreativnu situaciju. A demonska moć konflikta lako razori sve, pa i samu sebe. Konflikt može biti veoma prikriven, utkan u institucionalno mišljenje i hijerarhiju poretka. On se tada javlja kao sila koja opominje da su institucije nadmoćnije od ljudi.«

čen, prezren i kažnjen. Čovek se u sebi deli sve do samoponištavanja. On deli svoju kreativnost, svoju ljudskost, svoju psihologiju, svoj moral. On time ozbiljno poriče svoj identitet i autentičnu potrebu. Deleći se između socijalnih heteronomija i sopstvene prirode, čovek je nateran na podvajanje svoje ličnosti i na odustajanje od nje. I, da ponovimo ne znam da li je on više nesrećan onim što mu je nametnuto, ili onim što nosi u sebi. A to što lako pristaje da ostane bez sebe sama, čini mi se, pripada domenu psihopatologije. A život, ukoliko ne brani čovekovu subjektivnost i stvaralačku raznovrsnost, nema izgleda da se realizuje kao slobodni ljudski praxis.

● *Imam utisak da nametnuti i uslovni način ponašanja imaju mnogo zajedničkog da li je tako s drugim načinima nekreativnog ponašanja? Šta se tu može izdvojiti kao zajedničko?*

– Čovekov pristajanje, voljno ili nevoljno, na takve oblike ponašanja. Uostalom, to je dominantna crta i beskonfliktnog načina ponašanja, koji bih posebno komentarisao. Suzdržljivost i frustriranost pojedinca u beskonfliktnoj situaciji mogu se dovesti u najneposredniju vezu s društvenom atmosferom koja nije oblik dobrovoljno odabrane egzistencije kao najbolji način čovekove samopotvrde.

Uopšte, beskonfliktni način života jedan je od tipičnih oblika pasivne egzistencije. Ovaj način ponašanja, naročito ako se nametne kao dominantan, optužuje društvo za nedemokratičnost, pa čak i onda kada nije prisutna drastična represija. Apsolutna saglasnost, baš kao i apsolutni red, protive se prirodi čovekovog individualiteta. Suština ovog načina ponašanja, i pored prividne saglasnosti

pojedinačne i društvene volje, temelji se na zbiljskoj nesaglasnosti između individualne egzistencije i društvenog života. U atmosferi u kojoj nema zdravog sukobljavanja, gde nema traženja načina za sporazumevanje – nema izgleda da se prevaziđe umrtvljujuća pasivnost postojećeg, niti da se preoblikuje ono što je u društvenom životu postalo statično i smetnja razviku. Nekritičko prihvatanje postojećih i preovlađujućih vrednosti, a često i lažnih potreba, upućuje na dobro poznate stranputice ravnodušja.

Beskonfliktni čovek odustaje od suočavanja sa sobom i sa stvarnošću, jer mu više odgovara laž nego istina. Ona mu više i znači, a više i »donosi«. Razume se sve je to ravno krah istinske egzistencije. Prilagodavanje kao »savršena adaptacija«, nekritičko identifikovanje s postojećim vrednostima i uzorima, potpuna saglasnost s redom reifikovanih društveno političkih i ekonomskih sistema, zapravo je čin pasivnosti, koji žrtvuje individualne izbore i raznovrsnost načina čovekovog samopotvrđivanja. Konformizam je zaštitni znak poraženog individualiteta. On je naličje neslobode. Dekor čovekove dekadencije. Bez otpora postvarenom svetu, bez unutrašnje readaptacije u kojoj se prepoznaju snage duha protivljenja i individualnog osećanja sveta, teško je ne podleći pritiscima društvenog života. U pravu su, zato, svi oni istraživači koji tvrde da »bez otpora snage ne dejtstvuju«, da su uspavane ili mrtve. Konfliktnost donosi boje života, individualnu i društvenu vitalnost.

● *Da li bi to trebalo razumeti da je konfliktnost uvek s onu stranu nekreativnog ponašanja?*

– Nikako! Konfliktan način ponašanja u društvenom životu može postati indikator nekreativne situacije i sužene demokratske prakse. U takvom društvenom kontekstu, konflikt se često javlja i kao neotklonjiva zategnutost, koju prati militantna isključivost, mogućnog rešenja. Jednosmernost i ideja gotovog i jedino moguće rešenje.

»Tako ovi robovi svojih tvrdoglavih robnih potreba rade protiv sebe. Oni su svoji vlastiti dušmani, jer ne osećaju opasnost od stihije trivijalnog života. Opsednutost kupovanjem vodi ih do prividne nadmoći i do praznine srca. Pa i kada pribave sve što im tržište pruža, vidim ih kao bogate siromahe, ljude bez duše. To su oni kojima duša viri iz novčanika.« (...) **»Između konvencionalnog i revolucionarnog proboja, on se opredeljuje za konvencionalno, konfekcijsko, za »potrošačku« sreću. Više mu odgovara diktat potrošnje, čak i represija, nego traženje bogatstva čovekovog individualitete i suštinskog preobražaja. I pored toga što je njegova stvarnost u prividima, u potrošača preovlađuje hedonistička dimenzija života. Opsesivno vezivanje za predmete svojih želja, nekritičko prihvatanje nametnutog obrasca potrošnje, vodi, zapravo, u zamke zavisnosti, u stvarnost koja je daleko od emocionalnog oslobađanja i mogućnosti zadovoljavanja izazvane radoznalosti.«**

Opsesivni i isključivi konflikt sanja o beskonfliktnosti. Zato što hoće svoju mogućnost kao jedinu. Verujem da je najsporniji konflikt upravo onaj koji teži apsolutnoj beskonfliktnosti. Biti protiv ustaljenog represivnog poretka jedno je, a potpuno je drugo vršiti destruktivnu negaciju svega postojećeg, poricati sve bez ostatka, a ne davati »anticipativno Kuda« i davati smislenu alternativu. Ako se žar konflikta pojavljuje isključivo kao oblik suprotstavljanja, kao uludo rasuta energija, kao izvor uništenja i samouništenja, on onda suštinski oporiče svoj smisao i pretvara se u nekreativnu situaciju. A onda demonska moć konflikta lako razori sve, pa i samu sebe. Konflikt može biti veoma prikriven, utkan u institucionalno mišljenje i hijerarhiju poretka. On se tada javlja kao sila koja opominje da su institucije nadmoćnije od ljudi.

I tako on poništava svaki mogući konflikt, svaki oblik suprotstavljanja. To bi bio neporecivi odgovor na takvu institucionalnu vladavinu. U društvenim nastojanjima, da se redukuje sfera slobode i suština čoveka zbog »partikularnih« ciljeva, koji se zaodavaju »prividom večnosti« i apsolutnim važenjem trebalo bi videti nemogućnost smislenog društvenog konflikta. Ali i ponašanja i mišljenja koja su oprečna vladajućim – nisu a priori, svojim suprotstavljanjem pribavili sebi-progresivnu i stvaralački prihvatljivu društvenu poziciju. Ako se ne zna šta se hoće i šta se može, ako smo

van transcencije i ako je konflikt lišen umne ludosti, onda je van svake produktivne mogućnosti. A konflikt koji dolazi kao nasilje nasilja, radi, i kao oblik nesavladivog haosa, nema baš nikakvog društvenog opravdanja. Ipak, teško je reći kad je dejstvo konflikta štetno ili korisno, smisljeno ili bezizgledno. Konflikt podrazumeva i objektivno neočekivane i nepredvidljive posledice.

● *Ma insistirali na kolektivnoj volji i kolektivnoj solidarnosti, izgleda, ne bi trebalo gajiti iluzije o mogućnosti apsolutnog eliminisanja konflikta, a, ipak, takve misao i praktične konstrukcije postoje. Šta bi iza toga trebalo videti?*

– Pre svega, pragmatizam, politički voluntarizam i mnogolike oblike kontrole i prinude. Ne znam vredi li sporiti se oko toga da li se iza samog pragmatizma više skriva strah od suštinskih promena, ili neosetljivost prema promenama. Ali, u svakom slučaju konflikt bi došao kao snaga poremećaja već uspostavljene ravnoteže. On bi ozbiljno atakovao na prividnu adaptaciju i tendencije integracije delova i celine. Konflikt bi, kao izraziti oblik disfunkcionalnosti, mogao uzdrmati statičnost sistema. Zato je i razumljivo što je on, iz pozicije pragmatizma, nepoželjan. Logika pragmatizma, u stvari, logika je nasilja. On se utemeljuje tamo gde je uspostavljen unapred utvrđeni red koji je nered u višem smislu. Zbog potrebe za izvesnošću, pragmatizam je opustošio načelo upitnosti, porekao i sumnje i veru. Mislim da je značenje pragmatizma filozofski najdublje promislilo Horkhajmer. On je pokazao kako je u pragmatizmu došlo do toga da se sredstva dižu na nivo ciljeva. I kako je obezbeden trijumf sredstava nad ciljevima. Doista, ovde je izvršena drastično inverzija između sredstava i ciljeva, pa ima gotovo razloga da poverujemo kako pragmatskoj praksi nisu ciljevi ni potrebni. A to što se sužavanje »vidnog polja« svodi prvenstveno na značenje plana i nacrtu upućuje na njegovu nedijalektičnost i zatvorenost horizonta prema svemu što još nije – a što bi moglo da bude. Prema svemu što je neočekivano – a smisljeno. Ponekad i nema brižljivo pripremljenog plana i nacrtu! Tada pragmatizam opstaje koristeći se metodama prinude. Zato nije neobično što pragmatizam svemu pripisuje ulogu sredstva i što logiku istine zamenjuje »logikom verovatnosti«, jer nije opsednut ni suštinom ni istinom. Nije slučajno utvrđeno da je suština ideološkog pragmatizma prikrivanje kontradikcija i strukturalne istine. A ideologija koja je izgubila attribute istorijske svesti i mistifikovala interese delova, vodi pragmatizam do slepe ulice stvarnosti. Eto, to su razlozi što se i pragmatizam u svojoj ideološkoj jednoobraznosti javlja i kao oblik zavisnosti i kao nekreativna situacija.

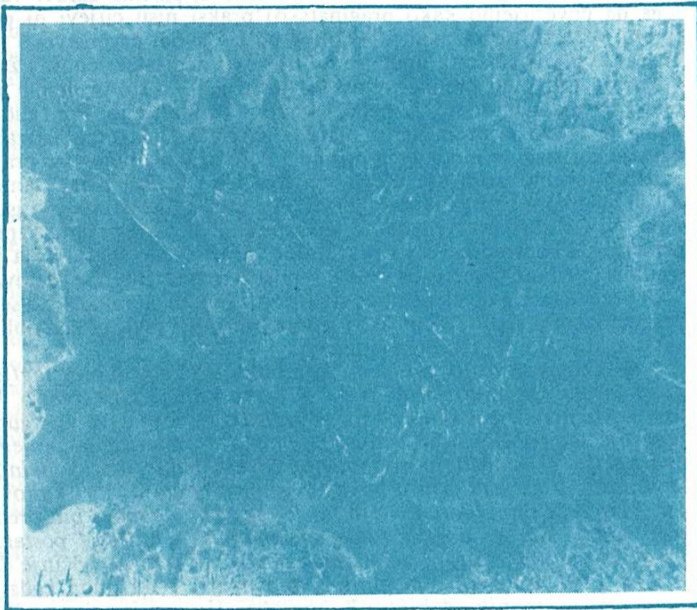
● *Danas se očito, problemi komplikuju i zbog suprotstavljenosti čovekovog unutrašnjeg sveta – svetu koji je sam stvorio. U tom novom civilizacijskom obzoru, izgleda, da čovek sve više gubi osećanje samopoštovanja. Nauka i tehnika – matrice savremene civilizacije – oslobađaju savremenog čoveka nekih tradicionalnih zavisnosti ali ga stavljaju u nove zavisnosti. Nestaju stari kultovi, jer, kako reče Emil Sioran, »ono što je egzaktno ne može biti predmet kulta«. Šta se događa kada racionalnost tehničkog postane preovlađujuća, a prostor iracionalnog polako ali sigurno počinje da uzmiče pred njegovim »metalnim koracima«? I šta onda kada i same nauka i tehnika dobijaju kulturna obeležja?*

– Superintelektualni i racionalistički način ponašanja dovodimo u neposrednu vezu s naučno-tehničkom revolucijom. Kad rigidna praksa specijalizacije zatvara horizont prema raznovrsnosti života, kad se tehnicitet i ultraobjektivnost ukotve u prostore svakodnevlja, savremenik će se nemivno naći u čorsokaku, van gipkosti celine duhovnog života, van čovekovih polivalentnih mogućnosti. Nametnuta kruta podela rada i obezličena vladavina racionaliteta postaju ozbiljne smetnje za realizaciju čovekove kreativnosti, njegove spontanosti i njegove celovitosti. Već je utvrđeno da se u zapadnoj kulturi favorizuje intelekt, racionalno, logičko i svesno. U takvoj opredeljenosti, ne bi bilo ničeg spornog da se tako ne potiskuju u drugi plan podsticajna iskustva iracionalnog i nesvesnog, da ne postoji strah od nepredvidivog individualiteta i neočekivane duhovnosti. Nepomirljiva podeljenost javnog i pseudoindividualizovanog privatnog življenja, raspolućenost javne i privatne egzistencije, ukazuje na prisutnost društvene patologije iz koje se rađa još jedna dvoličnost koja nikad nije previše udaljena od neuroze i od iskustva negativnog.

Do kraja racionalistički načini ponašanja prisutni su tamo gde su um i individuum podvrgnuti spoljnoj kontroli i tehničkoj samoregulaciji. Logičko, svesno i racionalno, u opreci prema nesvesnom i ultrasubjektivnom, mogu da redukuju ljudske mogućnosti na dovršenost empirijskog, na konačnost ogoljene istine koja je najbliža poluistini ili neistini. Zato, ako se i pokušava odgonetnuti nešto od uočljive podvojenosti između onoga što je čovek primoran da radi i onoga što želi – to je gotovo i nemoguće učiniti nezavisno od slojevitosti nesvesnog i »pustinje iracionalizma«. Domen racionalnog i tehnicističke logike u celini je zaobišao vrednosti osećajnog života, prostore fantazije i artistske svesti. Snagom preovlađujućeg obrasca i silom prinude, on je nametnuo »savršeni razum«, formalizovani um koji ubija mudrost, sužava polje subjektivnog i stvaralačkog. Već je zapaženo da je racionalizacija, koja se

postarala da gasi i silno pritisne nesvesno i mitološko u čoveku, dovela do ne malog prodora iracionalizma, okultizma, demonizma i svakojakih drugih onostranosti. Osveta nesvesnog, rekli bi istraživači! Prihvatiti ideju o svemoći tehničkog uma, apsolutizovati vrednosti i nauke i tehnike s neizbežnom idolatrijom i jedne i druge ravno je religioznom opredeljenju i pristanku na usud supertehnicizovane egzistencije. To »čveće zla« novog vremena promišljali su svi važniji filozofi savremenosti, a o tome, Martin Hajdeger – piše: »Kad vrijeme ne bude više ništa osim brzine, trenutačnosti i istovremenosti, kad vrijeme kao povijest bude iščezlo iz svega života svijeta naroda, kad boksač bude predstavljao velikana neke nacije, kad milijuni okupljeni na nekom masovnom skupu budu trijumf – tada, da, tada pitanje nas opsjeda poput slabosti između svih ovih fantoma: Zašto? Kamo? I šta onda?« Tu se negde gase kritička imaginacija, plodni skepticizam i čovekov individualitet. A tamo gde se ne uspostavi ravnoteža između skepticizma i verovanja, gde nema oslobođene fantazije i tvoračke sumnje, nema ništa od mudrosti življenja. Bez oslobađanja unutrašnjih moći, i bez različitih formi bivstvovanja, ljudske potencije mogu ostati nerodne ili umrtvljene. Dabome, bez plodnih iskustava nesvesnog, bez udaljavanja od duha postvarenja i onečovečenja – nema ništa od ljudske celovitosti i personalnosti.

● Tu čovekovu celovitost remete i robno novčani odnosi. U središtu tehno-ekonomske civilizacije našlo se tržište. I odmah imamo još jednu zavisnost – zavisnost od tržišta. Kako bi izgledao »idealni« tržišni čovek?

– »Čovek od tržišta« valjda bi morao ličiti na obezličeno tržište. Svakako, jedno od njegovih najvažnijih svojstava trebalo bi da bude bezgranična prilagodljivost tržišnim čudima. Nju bi u stopu pratile nezažaljiva pohlepa i silovita agresivnost. Žudnja za posedovanjem i golema gramzivost uklesane su čak i na licu vernika tržišta. On se odlučio na zaveru protiv sebe sama, od trenutka kad je prihvatio krhku i opasnu nadu da tržišno posedovanje smatra temeljom svoje egzistencije i svog smisla.

Tako ovi robovi svojih tvrdoglavih robnih potreba rade protiv sebe. Oni su svoji vlastiti dušmani, jer ne osećaju – opasnost od stihije trivijalnog života. Opsednutost kupovanjem vodi ih do prividne nadmoći i do praznine srca. Pa i kada pribave sve što im tržište pruža, vidim ih kao bogate siromahe, ljude bez duše. To su oni kojima duša viri iz novčanika.

Doista, tržište je stecište aktivnog zaborava i stalne obmane. Kao u ogledalu, u njemu se odlikava prokletstvo nikad zadovoljene čovekove žudnje. To su takve žudnje koje nikako neće da ga napuste, a on teško može da im umakne i da stekne imunitet. U stvari, potrošač je neprekidno vezan za klackalicu sopstvene laži, za vlastitu samoobmanu.

Između konvencionalnog i revolucionarnog proboja, on se opredeljuje za konvencionalno, konfekcijsko, – za »potrošačku« sreću. Više mu odgovara diktat potrošnje, čak i represije, nego traženje bogatstva čovekovog individualiteta i suštinskog preobražaja. I pored toga što je njegova stvarnost u prividima, u potrošača preovlađuje hedonistička dimenzija života. Opsesivno vezivanje za predmete svojih želja, nekritičko prihvatanje nametnutog obrasca potrošnje, vodi, zapravo, u zamke zavisnosti, u stvarnost koja je daleko od emocionalnog oslobađanja i mogućnosti zadovoljavanja izazvane radoznalosti.

Tako se i dolazi u teskobnu situaciju da se ne može zadovoljiti ni ona radoznalost koja se stimuliše, a još manje mnoštvo individualizovanih i raznovrsnih unutrašnjih potreba.

● Erih From je napravio distinkciju između principa bivstvovanja i principa posedovanja. U svakom razgovoru ove vrste, prisutne su njegove ideje o biti i imati.

– U svom delu »Čovek za sebe«, From razlikuje tip produktivne i tip neproduktivne orijentacije. On produktivnost povezuje s kreativnošću, a produktivno vidi kao osnovu slobode, vrline i sreće – i kao »osnovu snage«. Područje neproduktivnog ostaje kao antiteza, kao suprotnost produktivnosti. U neproduktivnoj orijentaciji našli su se primalački, izrabljivački, skupljački i tržišni tipovi. Svi istraživači tvrde da je život koji je podređen uspehu, novcu, konkurenciji, dobiti – život koji ljude unesuće. Ne slučajno, From zapaža da savremenik mora da nosi masku zadovoljstva i sreće, jer inače gubi svoje vrednosti na tržištu. Bez te maske, on se i ne smatra prihvatljivim čovekom. A iza maske krije se nespokoјstvo, razdražljivost, gnev, depresija, nesаница, dosada i osećanje beznadežnosti, pa i nesreće. Razume se, takav čovek izgubio je sposobnost da voli i da kreativno i produktivno živi. Od posedovanja do postojanja nepremostiva je udaljenost.

● Mislim da priča o tržišnom čoveku ne bi bila potpuna da u nju ne uvedemo i primadonu tržišta – malograđanštinu kojom se tržište krepi i održava. Koje su karakteristike malograđanskog stila života?

– O malograđanštini je mnogo pisano i govoreno, a ona je na sve ostala gluva. Rečeno je da se u njoj skriva nerevolucionarnost, konzervativnost, oportunistički egoizam, licemerstvo, kolebljivost, prevrtljivost, i mnogo drugog, što se krije u njenim kameleonskim menama. Šta ovome još dodati? Najverovatnije, sociološku dijagnozu: malograđanština nije više zatvorena u područje sitnog sopstvenništva, niti se može identifikovati samo u određenim slojevima i klasama. Kao »stav« i kao »odnos« u domenu vrednosti, ona se može naći u svakom delu socijalne strukture, od njenog podnožja do vrha, u svakom članu zajednice. Sitna i šćardžijska dušica malograđanina proračunato se prilagođava svim društvenim promenama, bez želje da razlikuje, sa stalnom ambicijom da se prikloni pobednicima, bez obzira na njihove boje. Njegov egoistički individualizam ostavlja ga, u stvari, i bez duha i bez duševnosti. Malograđanin je valjda više od svega drugog, usavršio načine adaptacije na preovlađujuće vrednosti i uzore. Njegov sistem vrednosti brani status quo, postojeće. Zbog konformističke sigurnosti i ogoljenih interesa, malograđanin odustaje od suočavanja sa sobom i sa stvarnošću. Njega bi istina o sebi previše zamarala, iako on nije odveć skrupulozan. Kao biće građanskog društva i građanskog ne-duha, on simulira potrebu za etičnošću i vrednostima, a istina je za njega opasna, zamorna i opterećujuća, jer obavezuje na akciju i na promenu. A to je najdalje od njegovog mira i ravnodušja. On je skorojević »iz prve ruke« i po shvatanju života i po načinu prihvatanja vrednosti. Poznato je da se on zna prikloniti sentimentalizmu i plačljivosti, a istinu sama plačljivost je ono što hoće da vidi i što može da primeti. Senzacionalizam, ogovarački duh i površni optimizam deo su pogleda na svet obezličeno malograđanina. Malograđanin je, jednostavno, našao sigurno okrilje u jednom stilu egzistencije lišenom aktivnog životnog stava, stvaralačkog napora i istraživačkog nespokoјja. Sa svojim ravnodušjem, s potrebom da suočava masku svoje bezličnosti, s opsesivnim vezivanjem za materijalno blagostanje, on zapravo živi lažni život koji ga suštinski izoluje od progresivnih tokova savremenosti. S razlogom je rečeno da malograđanin »živi od laži i u laži«. Njegovi odnosi i sa sobom i sa svetom otkrivaju krah ljudskog opštenja i ljudske uzajamnosti.

● Palanka je pravo mesto za razvoj i »napredak« malograđanštine. Ali, palanka je izašla iz njenih geografskih okvira – ona se širi kao način i stil života. Kakav je »stil« palanačke egzistencije?

– Palanački tip ponašanja, kao izrazito nekreativan, ostaje veran stilu kolektiviteta, njegovoj jednoobraznosti. U svojoj knjizi »Filosofija palanke«, Radimir Konstantinović je, pre petnaestak godina, sugestivno obrazložio prirodu palanke. Prethodno »zaboravljen od istorije«, palanački svet »ispoveda religiju zatvorenosti«, i živi svoj tvrdokorni anahronizam. Iščašen iz vremena, tu se i rađa palančanin, naš spoljni i unutrašnji sapatnik i sapatnik, koji »ne pristaje da vidi sebe kao subjekt toga sveta, već kao njegov objekt«. U nastojanju da odgovori kako je do toga došlo, Konstantinović piše: »Ako bi palančanin priznao sebe kao subjekt, palanka bi time bila ugrožena kao volja«. Pošto ga određuje stil i iskustvo palanke, njemu jedino i ostaje da se prilagodi i tom iskustvu i tom stilu. Taj stil – jednoobrazan, i do kraja određene forme – on čuva kao vrhunsko božanstvo, kao »vrhovnu volju, kao svoje nad-ja«. Palančanin se odriče svega što poriče stil palanke kao obrazac »kolektivne volje« i ustaljenog poretka. On se upinje da se izjednači s tim stilom, da se s njim identifikuje. Tu je jedino moguće njegova egzistencijalna ravnoteža sa sobom i sa svetom plemena. »Pleme, to je stil«, veli Konstantinović. Zbog toga palančanin je spreman da uprlja i uništi sve što se razli-

kuje od plemenskog stila. To je razumljivo kad se zna da je stil »svek«, a pojedinac gotovo ništa. Takvo prilagodavanje stilu palanke, najverovatnije, prikriva strah od vlastite volje i potrebu samoporicajanja. »Odreknut od sopstvene volje, stilizovan po obrascu kolektivne volje, palančanin je sklonjen u sigurnost opštenja. On ima utisak produženog detinjstva pod okriljem porodice. Infantilizam je korelativan palanačkom duhu. Ne može se biti u palanačkom duhu, a ne biti u infantilizmu: palanački duh kao duh nad-ja, kao duh kolektivne volje koja nas je uzela pod svoje, koja nas štiti od svega, a pre svega od nas samih, od svih izazova i iskušenja koja se zovu »Ja«. Konstantinović je u palanačkom iskustvu otkrio i volju »destrukcije« i pokazao da je filozofija palanke »normativistička i normativna, nad-lična i ne-lična filozofija«. Duh nepomirljive isključivosti palanke ne pita šta ona je drugi svet, koji nije prema njenom obrascu, hoće i šta može, nego da li je s njom. Ona ne želi da čuje, a kamoli da prihvati, ono što preinačava njenu sliku stvarnosti, što zadire u njeno motrište. Duh anahronizma gotovo da se poistovećuje s netolerantnom praksom palanke. Ne biti s njom za nju znači: biti protiv. Biti protiv nje, znači osuditi se na strepnju i oholost osvete. I baš tu počinje razgraničavanje i zatvaranje: tu počinje odbacivanje svega što nije po njenoj volji. Podleći joj bez ostatka, najbliže je shvatanju njenog uticaja i njene vladavine. Opredivši se za inerciju, lenjost i apatiju, palanački duh ostaje opterećen rutinom i predstavama koje zaklanjaju živo osećanje stvarnosti. Zato njemu najviše odgovaraju »krize javne ludosti« i nasilje nad individualnošću. A tamo gde se priziva samo saglasnost i podudarnost s kolektivnom voljom, tu se okamenjuje i raspada kreativni život, duh razlike i logos promene.

● Tradicija kao putovanje u ono što je bilo, kao okamenjena egzistencija, može i sama postati uzrok nekreativnog ponašanja. Kakva je zavisnost od autoriteta tradicije?

– Siguran sam da se potcenjuje tradicionalni tip ponašanja, jer se smatra da je savremenik uronjen u sadaš-

»Duh nepomirljive isključivosti palanke ne pita šta onaj drugi svet, koji nije prema njenom obrascu, hoće i šta može, nego da li je s njom. Ona ne želi da čuje, a kamoli da prihvati, ono što preinačava njenu sliku stvarnosti, što zadire u njeno motrište. Duh anahronizma gotovo da se poistovećuje s netolerantnom praksom palanke. Ne biti s njom za nju znači: biti protiv. Biti protiv nje, znači osuditi se na strepnju i oholost osvete. I baš tu počinje razgraničavanje i zatvaranje: tu počinje odbacivanje svega što nije po njenoj volji.«

nost koja je napeta prema budućnosti. Tradiciji usmeren i tradicijom usmeren čovek, mislim, ne pripada malobrojnim i zanemarljivim pregaocima. Lako ćemo se složiti oko toga da je opasno svako radikalno okretanje leđa tradiciji, naročito onoj koja sadrži nesporne vrednosti i humanističku osnovu. Tu vidim smisao kontinuiteta. Revolucionarni čin, dabome, nije zamisliv kao autentično društveno zbivanje bez prekida s onim što je već bilo, što je sterilno trajanje prošlog. Diskontinuitet je, dakle, neminovan, i tako potreban. On ne znači opasno razdvajanje tradicije i savremenosti. Sunčana strana kontinuiteta može biti baš diskontinuitet. Prihvatiti vrednosti u tradicionalnom obličju, robovati autoritetu tradicije, ne pobuniti se protiv okamenjenih tradicionalnih obrazaca – ne znači samo ne misliti o delotvornosti diskontinuiteta, nego priznati nemoguć u tvorenju novih odnosa i novih vrednosti. Ma koliko se to učinilo paradoksalnim, za tradiciju su najviše oni koji joj se suprotstavljaju i prevazilaze je. Protiv tradicije su i oni koji je prenebrejavaju i oni koji je nekritički prihvataju. U oba ova slučaja, tradicija može označiti procese životne i duhovne izolacije. Ona može da vuče nazad i kad se previda i kad se ropski usvaja. Biti istovetan s onim što je već bilo, zaustaviti se u vremenu, ne pristati na antitradiciju, znači biti ukorenjen u nepokretnosti prošlog i biti nesposoban za nove životne tokove. Opstajati u onome što je bilo i što više ne može biti – što smo označili kao kretanje unazad – nije beznačajno iskušavanje tradicije nego ozbiljna opasnost od dokrajčenja i propasti. Trebalo bi, svakako, razumeti i potrebu za buđenjem usnule tradicije, naročito tamo gde je namerno i bezrazložno prepuštena zaboravu ili učutkama, ali je teško prihvatiti nastojanja da se delatna i duhovna snaga crpe isključivo iz njenih lavirina, iz njenog pamćenja. Velike su opasnosti od obogotvorenja izvornog i prvotnog tradicionalnog iskustva. Uopšte, kad se »savremeno« stanovište temelji tamo gde u iskonu, i kada se svet razume posredstvom nedodirljive tradicije, može se lako postati žrtvom takvog neoprostivog previda. Biti pokoran tradiciji, znači biti pokoren od nje.

Tradicija koja se okamenjuje kao večno važenje i neopozivo iskustvo, u svojoj dogmatizaciji suštinski se protivi i novoj stvarnosti i novim vrednostima. Ona tada radi i protiv duhovnog višeglasja i protiv duha promene. Bez sposobnosti transformacije i preoblikovanja, gube se osnovna obeležja životnog procesa i živi tokovi realnosti. Već je postavljeno pitanje: »Da li u prošlosti ima budućnosti?« Siguran sam da budućnost nije tamo.

● Izgleda da su moderne utopije u krizi. Bilo bi dobro da se kaže nešto i o tome kako i utopijsko mišljenje postaje oblik nekreativne zavisnosti. Kako razlikovati utopijsko od utopističkog?

– Neophodno je razlikovati utopijsko od utopističkog. Postoji i utopistički tip mišljenja. Bloh je precizno razlikovao utopiju od utopističkog mišljenja, samim tim što je o utopiji rekao da je »metodički organ za novo«, ili »objektivno agregatno stanje za novo«. Utopijsko mišljenje za razliku od utopističkog, otvoreno je prema budućnosti. Tamo gde je zgasnula utopija, nije samo zgasnuo plamen nade prema svetu što još nije nego je nestala i ravnoteža u svetu, ravnoteža sa svetom. Šta još stoji iza toga? Ponor prema dolazećem, bezrazložno čekanje, uzaludne žudnje, umiruće iluzije. To je dugo putovanje – u ništa. Još je, izgleda, prihvatljivo stanovište Karla Manhajma o smislu i domašaju utopije. On smatra da utopijska orijentacija ne transcendirira samo stvarnost nego »prelazeći u delovanje«, u isti mah delimice ili potpuno razara postojeći egzistencijalni poredak. Čini mi se da se već uspostavljani kriterijum za razlikovanje ideologije od utopije u »momentu ostvarenja« može primeniti na razliku utopijskog i utopističkog. Kad utopija ne bi proisticala iz ontološke strukture samog bića, ona ne bi bila govor o čovekovoj suštini i njegovoj nadi – ona bi bila daleko i od čovekove sadašnjosti i od njegove budućnosti. Nemogućnost utopije ravna je nemogućnosti upitnosti o čoveku i njegovom svetu. U pravu je Paul Tilich koji kaže da je utopija »ukorenjena u samoj čovekovoj prirodi« i da je bez nje »nemoguće razumeti istoriju«. Njegovo shvatanje negativnih obeležja utopije imam utisak da se dodiruje sa utopističkim duhom. Takve su utopije, po Tilihu, one koje su »neistinite« jer lažno vide čoveka. Njima se pridružuje »neplodnost« utopija koje su »raj za budale«. Negativna svojstva utopija krasi »nemoć« koju prati »gorko razočaranje«. A oni koji dožive takvo razočaranje mogu postati »fanatici protiv sopstvene prošlosti«. Dabome, to je, kaže on, poseban problem za inteligenciju koja se vezuje za utopiju« ne kao za nešto što je preliminarno, nego za nešto što je krajnje«. Moderna utopija se našla danas na stranputici jer se priklonila iskrivljenom utopijskom duhu koji brani postojeću stvarnost kao istorijsku mogućnost, i neobavezno se zaklinje »svetloju budućnosti« na vernost. A tamo gde je postojeća mera za utopijsko, tu je kraj utopiji. Utopistički mrtvi duh pokazao je kako se potpomaže vladavina sile, i kako se podižu dimne zavesne prema budućnosti koja je nemoguća. Oskar Vajld je napisao »Napredak je ostvarenje utopija«. S napretkom je u grdnom gloženju utopistički duh koji pomaže totalitarnu vladavinu. Zato bi trebalo razumeti i antiutopijski stav današnjih intelektualaca.

● Da li savremena kultura, svojom prirodom podstiče na nekreativnu situaciju i neproduktivnu zavisnost pojedinca?

– Kultura koja zanemari neponovljivu individualnost savremena, nema gotovo nikakvih izgleda, nema snage nadživljavanja. U takvoj kulturi, pojedinac je onaj koji je na gubitku. Tome je, izgleda, više doprinelo nasilje nevrjednosti nego napuštanje osveštane tradicije. Patina starostavnosti krunila se mnogo brže nego što su se ovovremene vrednosti ustoličavale. Zato se svetsko-istorijske pretpostavke savremene kulture ne mogu ni pratiti ni shvatiti sve donde dok se ne priklonimo novom razumevanju kulturne prakse kao mogućnosti svestranog potvrđivanja čoveka i njegove slobodne samorealizacije. U razgrađivanju sveta prošlosti i starog sistema vrednosti, tradicionalna kultura gubi prvotni smisao. Ona se teško uklapa u čuda i bezobličja modernog progressa. To je jedan od razloga što se danas bliže određivanje kulture ne može vezivati za »humanističku« i »duhovnu« kulturu jer se tada, nezavisno od namera, ostaje u tradicionalnim iskustvima i u tradicionalnim saznanjima. Pritisnuta racionalističkim praksisom, tehnicistička civilizacija u čijim je temeljima i industrija svesti, nameće duhovnu uravnolovku i duh postvarenja. Industrija svesti poništava neponovljivost ljudskog izraza, samosvojnost i raznovrsnost ljudske razlike. U instrumentalističkoj praksi industrije svesti, već su identifikovane nevidljive prisile i masovne prevare, kontrola društvenog ponašanja, dekadentni modeli egzistencije, i strah od društvenih promena. Tako, industrija duha ne slabi samo kritičko mišljenje, nego i sve druge oblike otpora. Uхваćena u mrežu ideološkog, komercijalnog i tehnicističkog varvarstva, savremena kultura ostaje daleko od autentične revolucionarne transformacije i neponovljivosti individualiteta. Zbog svega toga, izgleda da bi imalo najviše smisla ontologijsko promišljanje kulture, koje bi uvažilo i njene antropološke pretpostavke i postojeći način ostvarivanja čovekovog sveta. Put do čoveka kao stvaralačkog i slobodnog subjekta, do njegove suštine, izgleda, nije isti put na kojem se našla kultura u ovom času.

Razgovor vodila Vesna Mališić